

Şİİ-USÛLÎ DÜŞÜNCENİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ ÜZERİNE MÛLAHAZALAR

Habib KARTALOĞLU*

Öz

Gaybet döneminin başlamasıyla Şîi-İmâmiyye içerisinde biri Ahbârîlik diğeri de Usûlîlik olmak üzere iki önemli düşünce ekolü ortaya çıkmıştır. Usûlî düşüncenin ana hatlarıyla şekillenmesinde Şeyh Müfid'in önemli payı vardır. Ancak ortaya çıkan bir düşünce ekolüne kimlerin katkı sağladığı kadar bizatihi sistemin oluşum süreci de önemlidir. Bu makale Hasan el-Askerî'nin vefatından sonra taraftarlarının yaşadığı temel problemler üzerine odaklanarak ve birtakım ipuçlarından hareketle Usûlî düşüncenin doğuşuna nelerin etki etmiş olabileceği üzerinde durmaktadır. Bunun yanında gaybet döneminde karşılaşılan problemlerin çözümünde İmâmî âlimlerin yaklaşımlarına yer vererek Usûlî düşüncenin Ahbârî anlayıştan hangi noktalarda farklılaştığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şîi-İmâmiyye, Ahbârîlik, Usûlîlik, Gaybet, İmâmet.

Considerations on The Reasons of Emergence of Shi'i-Usûliyya Thought

Abstract

With the beginning of occultation period, two major schools of thought has emerged as Akhbâriyya and the other Usuliyya in the Shi'i-Imamiyyah. Shaikh Mufid has an important role in the shaping of Usûli thought' main lines. However, the process of the system's formation is also important itself as well as importance of who contributed to an emerged school of thought. This article has emphasized what can be affective to the rising of Usûli thought moving from some clues, by focusing on the main problems experienced by the followers of Hasan al-Askari after the death of him. Moreover, it has tried to present in what points Akhbâri thought differs from Usûli thought, by addressing Imamiyyah scholars' approaches in solving of problems faced during the occultation period.

Keywords: Shi'i-Imamiyya, Akhbâriyya, Usûliyya, Occultation, The Imamite.

Giriş

Şîi-İmâmî düşüncede On ikinci imam Muhammed b. Hasan'ın gaybetiyle birlikte (260/873) dinî ve dünyevî alanlarda mutlak otorite olarak kabul edilen imamın mevcut olmayışı, toplumda ortaya çıkan fikhî ve itikadî problemlere çözüm üretmede farklı bakış açılarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle de gaybet-i kübrâ'nın (329/941) başlamasıyla birtakım özelliklere hâiz, dinî ve dünyevî meselelerde yegâne söz sahibi imama irtibatın kesilmiş olması, İmâmî ulemayı problemlerin çözümü noktasında farklı bakış açıları aramaya sevk etmiştir. Bu bağlamla zaman içerisinde Şîi-İmâmî düşüncede biri Ahbârîlik, diğeri de Usûlîlik olmak üzere iki farklı ekol ortaya çıkmıştır.

Bu süreçte ilk ortaya çıkan ve hicri dördüncü asrın ortalarına kadarki dönemde Şîi düşüncesine hâkim olan anlayış Ahbârî düşüncedir. Zaten Şîi-

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı, (hkartaloglu@sakarya.edu.tr).

İmâmî düşüncede önce ahbâr merkezli bir anlayışın hâkim olması oldukça tabii bir durumdur. Çünkü İmam Mehdî el-Muntazar'ın gaybetinin başladığı dönemde İmâmî toplumdaki genel kabul gaybetin uzun sürmeyeceği ve imanın dönmesinin yakın olduğu şeklindedir.¹

İmam gaybette olmasına rağmen toplumla irtibatının devam ettiğini düşünen Ahbârî ulemaya göre gaybet öncesi dönemde olduğu gibi gaybet sonrası dönemde de imamın otoritesine mutlak bağlılık esastır. Ayrıca Ahbârî anlayışa göre dinî hükümlerin kaynağı sadece Kur'ân ve imamlardan gelen rivayetler olduğundan karşılaşılan problemlerin çözümünde ve şer'î hükümlerin tesisinde imamlardan gelen ahbâr yeterlidir. Çünkü Kur'ân'ın yanı sıra Kütüb-i erbaa'da bulunan hadislerin hepsi sahih ve her bir sahih rivayet de hukuk sahasında meşrû bir kaynaktır. Dolayısıyla yapılması gereken, akıl ve istidlâle başvurmak yerine mevcut haberleri toplamak ve onunla amel etmektir.² Bu sebeple de Kum ekolüne mensup İmâmî ulema, bütün gayretlerini imamlardan gelen hadisleri toplamaya, kayda geçirmeye ve korumaya sarf etmişlerdir. Hatta söz konusu âlimler dinî konuların savunmasında rasyonel delillerin kullanılmasını tasvip etmek bir yana, istidlal metotlarına başvuran İbn 'Akîl³ ve İbnü'l-Cüneyd (ö. 381/991) gibi âlimleri kıyasıya eleştirmekten geri durmamışlardır.⁴ Ancak beklenenin aksine gaybetin uzaması problemlerin çözümünde sadece imamlardan gelen haberlerle iktifa etmenin yetersiz olduğu gerçeğini gözler önüne sermiştir. Bu süreçte özellikle imama ait görevlerin toplum içerisinde kimin tarafından yerine getirileceği problemine Ahbârî anlayışın çözüm üretememesi ve muhaliflerin doktrinel meselelerde yönelttikleri itirazlara cevap vermede ahbârın yetersiz kalması gibi sebeplerin İmâmî ulemayı akîl metotları kullanmaya sevk ettiğini söyleyebiliriz. Bu aşamada da Ahbârî anlayışın mukabili olarak inanç konularının izahında aklın gereklerine uygun hareket edilmesinin yanında belirli prensipler çerçevesinde fikhî hükümlerin istinbâtının gerekliliğini savunan Usûlî düşünce hicri dördüncü asrın ortalarından itibaren tezahür etmiştir. Usûlî düşünceye göre

- 1 Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şiâsi'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000, s. 75.
- 2 Robert Gleave, *Scripturalist Islam, The History and Doctrines of the Akhbari Shi'i School*, ed. H. Daiber, (Islamic Philosophy, Theology and Science), Leiden: E. J. Brill, 2007, ss. 1-10; Hasan Emin, *Dâiretü'l-me'ârifü'l-İslâmiyyeti's-Şîyye*, Beyrut: Dârü't-Teârufi'l-Matbuât, 2001/1422, III, 34; Ahmed el-Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara: Kitâbiyât, 2005, s. 438-447; Uyar, *Ahbârîlik*, s. 64-78; 249-320; Etan Kohlberg, "Ahbârîya", *Elr*, London, I, 716-718; Metin Yurdagür, "Ahbârîyye", *DİA*, I, 490-91.
- 3 İbn Ebî 'Akîl'in vefat tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Bununla birlikte Küleynî (ö. 329/941) ve es-Sâdûku'l-evvel İbn Bâbveyh el-Kummî'nin (ö. 329/941) muasırı olduğundan hareketle vefatının dördüncü asrın ikinci çeyreğinde olduğu söylenebilir.
- 4 Hossein Modarressi, "Şii Fıkhdında Rasyonalizm ve Gelenekselcilik: Bir Ön Araştırma", çev. Habib Kartaloğlu, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2014, cilt: VII, sayı: 1, s. 200.

doktrin ve tatbikatı yorumlamada imamlardan gelen ahbâr yeterli olmadığından akıl ve istidlâl metotlarından istifade ederek birtakım prensipler ortaya koymak gerekir. Dolayısıyla icmâ ve aklın da şer'î deliller arasında olduğunu savunan Usûlî düşünceye göre problemlerin çözümü ve dinî hükümlerin çıkarımı muayyen kurallar ekseninde aklî istidlâl yoluyla mümkün olabilir.⁵ Öte yandan Şii-İmâmî gelenekte Usûlî metot, tam anlamıyla Şeyh Müfid (ö. 413/1022) ve Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) katkılarıyla teşekkül etmiş olsa da hicri dördün asrın ikinci yarısına kadarki dönemde rasyonel düşüncenin hiçbir temsilcisinin olmadığını söylemek de yanlıştır. Çünkü Ahbârî düşünceye karşı rasyonel mücadele, gaybetin başından itibaren mevcut olup aralarında Ebû Sehl İsmâil b. Ali en-Nevbahî (ö. 311/924), Hasan b. Mûsâ en-Nevbahî (ö. 310/922) İbnü'l-Cüneyd (ö. 381/991) ve İbn Ebî 'Akîl'in olduğu İmâmî alimler, her ne kadar sistemli bir metodoloji ortaya koyamamış olsalar da Şeyh Müfid öncesi Usûlî düşüncenin ilk temsilcileri arasında yer almışlardır. Ancak imamın gaybetinden hicri dördüncü asrın ortalarına kadar Ahbârîler, Şii düşünceye hâkim olduklarından aklî metotları kullanan âlimlere karşı şiddetli tenkitler yöneltmişlerdir. Bu itibarla bu âlimler sınırlı bir etki alanı oluşturabilmişlerdir. Ancak doktrinel meselelere yaklaşımları ve takip ettikleri metotları sonraki dönem Usûlî düşüncenin temsilcilerine referans oluşturmuşlardır.⁶

İşte bu çalışmada her ne kadar gaybetin başladığı dönemden itibaren birtakım nüvelerini barındırsa da bir sistem dâhilinde Şeyh Müfid ile başlayan Usûlî anlayışın ortaya çıkış sebepleri üzerinde durulacaktır. Bu noktada mezhep içi dinamikler kadar sosyal, siyasî ve kültürel ortamın da etkili olduğu bir anlayışın ortaya çıkış sebepleri üzerinde durulurken bir anlamda da ilk dönem Ahbârî düşüncesinin zayıflamasının nedenlerine değinilecektir. Çalışmamızda İmâmî düşüncede benimsenen gaybet nazariyesi ve bunun tabii sonuçlarını içeren birtakım ipuçlarından yola çıkılarak bir hükme varılmaya çalışılacaktır.

5 Abdüllatîf b. Abdülkâdir el-Hıfzî, *Te'sirü'l-Mu'tezile fi'l-Havâric ve's-Şî'a: Esbâbuhi ve Mezâhiruhu*, Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadra, 2000/1421, s. 461; J. Newman, "Usûliyya", *EI2*, X, 936-937; Ahmad Kazemi Moussavi, "Usûliyya", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, ed. Richard C. Martin, II, 717-18.

6 Hossein Modaressi Tabâtabâ'i, *An Introduction Shî'î Law: A Bibliographical Study*, London: Ithaca Press, 1984, ss. 38-39; Hamid Malekmekân, Emircevân Âreste, Mustafa Sultânî, *Teşeyyu' der Irak*, Kum: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Edyân ve Mezâhib, 1389, s. 242.

1. Usûlî Düşüncenin Çıkış Sebepleri

1.1. On İkinci İmamın Uzayan Gaybeti ve İmâmet Fikri Etrafındaki Tartışmalar

Şîî-İmâmî ulemayı aklî istidlale başvurmaya sevk eden sebeplerden muhtemelen birincisi ve en önemlisi on ikinci imamın gaybeti etrafında oluşan tartışmalara cevap vermede imamlardan nakledilen ahhârın ve Küleynî (ö. 329/941), Nu'mânî (ö. 360/970), ve Şeyh Sadûk (ö. 381/991) gibi âlimlerin çabalarının yetersiz kalmasıdır.⁷ Hasan el-Askerî'nin 260/873 tarihindeki vefatının ardından Nevbahtî'nin de belirttiği üzere Şîa içerisinde ciddi bir kargaşa ortamı yaşanmış ve bölünmeler ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak Hasan el-Askerî'nin taraftarları on dört fırkaya bölünmüş, ortaya çıkan fırkalar imâmet, gaybet, Kâim'in varlığı ve imâmeti gibi konularında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁸ Küleynî'den sonra gaybet konusuna yeni bir açılım getirerek gaybet problemini çözmeye çalışan Nu'mânî, bu hususa dikkat çekmekte ve Şîa'nın içine düştüğü karmaşa halini şu şekilde dile getirmektedir:

“Şîa'nın hepsi Hasan el-Askerî'nin halefi hakkında “O nerede, bu nasıl olur, ne zamana kadar gizli kalacak, ne kadar yaşayacak, şu anda seksen küsur yaşında mı olmalı?” gibi sorular soruyorlar. Bazıları onun öldüğünü kabul ederken, diğer bir kesim doğumunu dahi inkâr ediyor ve varlığını yok sayıyor; onu kabul edenlerle alay ediyorlar. Bir başka kesim de bu süreyi uzun bulmaktalar.”⁹

Ayrıca İmâmî taraftarların diğer fırka mensupları tarafından ne tür itirazlara maruz kaldıklarını öğrendiğimiz bir diğer müellif de Şeyh Müfîd'dir. O, *el-Mesâilü'l-'aşere fi'l-gaybe* ve *er-Resâilü'l-'gaybe* adlı eserlerinde muhaliflerin Mehdî el-Muntazar'ın doğumu, imâmeti ve zuhûruna yönelik itirazların yanı sıra doğrudan gaybetin mahiyetine yönelik itirazlara yer vermektedir. İmâmî taraftarlarına mezhep dışından yöneltilen itirazların genel çerçevesi bu şekilde olmakla birlikte gaybetin beklenenin aksine uzun sürmüş olmasının İmâmî taraftarlar arasında bile zihin bulanıklığının oluşmasına hatta Kâim'in varlığına dair kuşkuların artmasına neden olduğu bir gerçekliktir. Nitekim Şeyh Sadûk *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me* adlı eserinin telif sebebi olarak on ikinci imamın gaybetinin uzamasıyla İmâmî taraftarların içerisine düştükleri tereddüdü göstermektedir. Şeyh Sadûk, eserinin mukaddimesinde sekizinci

7 M. Hussain Jassim, *The Occultation of the Twelfth Imam*, Cambridge: The Muhammedi Trust, 1982, s. 145.

8 Kummî-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, çev. Hasan Onat v.dğr., Ankara: Ankara Okulu, 2004, ss. 241-268.

9 Muhammed b. İbrahim en-Nu'mânî, *Kitâbü'l-'gaybe*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran: Mektebetü's-Sâdik, ty., s. 157.

imam Ali er-Rızâ'nın (ö. 203/819) kabrini ziyaret ettikten sonra Nişâbur şehrine uğradığını, orada Şiîlerin çoğunun gaybet konusunda şüpheye düştüklerini söylemektedir.¹⁰ Ayrıca Ali b. Hüseyin el-Kummî'nin (ö. 329/941)¹¹ imâmet ve gaybet konusunu ele aldığı eserinin başlığını *el-Îmâme ve't-tebsıra mine'l-hayre* şeklinde belirtmesi bile bu belirsizlik döneminde İmâmî taraftarların yaşadıkları zihin karışıklığını vurgular niteliktedir. Bunun yanı sıra Kummî'nin (ö. 329/941) Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) sözü olarak aktardığı şu rivayet de bunun bir diğer kanıtıdır: "Sizin zamanınızda imamınız gaybete girecektir. Onun gaybetiyle sizler işi 'o öldü, helak oldu veya o bir vadidedir' demeye kadar vardıracağ ve sinanacaksınız. Müminler buna ağlayacak, denizin dalgalarında geminin yalpaladığı gibi yalpalayacaksınız..."¹²

Öte yandan Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/873) ölümüyle ortaya çıkan belirsizlik/şaşkınlık ortamının hicri dördüncü asrın ikinci yarısına kadar devam ettiği görülmektedir. Şeyh Müfid (ö. 413/1022) bu hususa dikkat çekerek Askerî'nin vefatının ardından Nevbahtî'nin işaret ettiği on dört fırkanın görüşlerini vermiş İmâmiyye dışında kendi döneminde (h. 373) diğer Şiî grupların hiçbirinin kalmadığını söylemiştir.¹³ Dolayısıyla gaybetin başladığı dönem itibariyle on ikinci imamın varlığını, imâmetini ve gaybette olduğunu savunan İmâmiyye fırkası, diğer fırkalara nazaran daha az taraftara¹⁴ sahip olmasına rağmen varlığını devam ettirmiştir. Hakyemez'in de ifade ettiği gibi muhtemelen bunun en önemli sebebi, bu dönem zarfında on ikinci imam etrafında gündeme getirilen rivayetler ve ardından da İmâmî kelâmcıların benimsenen imâmet ve gaybet nazariyelerine yapmış oldukları katkılardır.¹⁵

Burada Askerî'nin vefatından sonra oluşan kaos ortamının genel seyrini ortaya koyduktan sonra İmâmiyye'nin gaybet nazariyesi ekseninde hem kendi taraftarlarına hem de muhalif olanlara karşı ne tür açıklamalarda bu-

10 Ebû Cafer Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali b. Hüseyin Bâbeveyh el-Kummî, *Kemâlî'ü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*, tsh. Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran: Daru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1359, I, 2.

11 Şerîf el-Murtazâ'nın hocası Hüseyin b. Ali ile Şeyh Sadûk'un babasıdır. Kaynaklarda Sadûk lakabıyla anılması olmasına rağmen aynı lakapla anılan ve kendisinden daha meşhur olan oğlu Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh ile karıştırılmaması için es-Sadûku'l-evvel şeklinde zikredilir. Bkz. İlyas Üzümlü, "İbn Bâbeveyh, Ebü'l-Hasan", *DİA*, XIX, s. 344.

12 Ali b. el-Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *el-Îmâme ve't-tebsıra mine'l-hayre*, thk. Medresetü'l-İmâm el-Mehdî, Kum: 1404/1363, s. 125.

13 Şeyh Müfid, *el-Fusûlû'l-muhtâr mine'l-uyûn ve'l-mehâsin*, (Silsiletü Müellifâtı'ş-Şeyh el-Müfid içinde), nşr. el-Mu'temiru'l-âlemî lielfiyeti'ş-Şeyh el-Müfid, Beyrut: Dârü'l-Müfid, 1993/1414 ss. 318-321.

14 İlk etapta İmâmiyye taraftarlarının çok az bir kitleye sahip olduklarına dair en önemli delillerimizden biri Nu'mânî'nin Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/873) halefinin imâmeti ve gaybeti hakkındaki soru yöneltenleri Şiâ'nın cumhuru olarak nitelendirmesidir. Bkz. en-Nu'mânî, *Kitâbü'l-gaybe*, s. 157.

15 Cemil Hakyemez, *Şiâ'da Gaybet İnanç ve Gâib On İkinci İmam*, İstanbul: İsam Yay., 2009, s. 87.

lunduklarına ve bunun sonucu olarak niçin aklî açıklamalara başvurduklarına geçebiliriz. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere İmâmî taraftarların sorunun çözümü maksadıyla öncelikle rivayetlere başvurdukları aşikârdır. Zaten rivayet eksenli açıklamaların yetersizliği meselenin izahında aklî açıklamalara da başvurulmasını gerekli kılmıştır.

On ikinci imamın uzayan gaybeti çerçevesinde oluşan sorunları ortadan kaldırmada Şîî-İmâmîyye'nin geliştirdiği çözümlerden biri 'gaybetin varlığının sübûtu ve iki gaybetin olduğu' düşüncesidir. Bu doğrultuda İmâmî âlimler bir taraftan kendi taraftarlarının zihin bulanıklıklarını gidermek diğer taraftan da muhaliflerin itirazlarına cevap vermek üzere ilkin muhtemelen ortaya çıkan yeni duruma göre oluşturulmuş rivayetlere¹⁶ dayalı eserler kaleme almışlardır. Bu noktada imamın gaybeti ve gaybet nazariyesinin gelişimini anlamada Küleynî (ö. 329/941), Nu'mânî (ö. 360/970) ve Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) konuyla ilgili eserleri büyük önem taşımaktadır. Burada gaybet-i suğra (260/873) döneminde yaşamış olan Küleynî'nin (ö. 329/941) *el-Kâfi* adlı eserinin *Kitâbü'l-hucce* bölümü hâssaten ayrı başlık altında verdiği gaybet ile ilgili rivayetler konumuz açısından son derece önem arz etmektedir. Küleynî bu bölümde gaybetin vukû bulacağı, sabırla zuhûrunun beklenmesi gerektiği, imamların sayısının on iki olduğu ve biri kısa diğeri uzun olmak üzere iki gaybetin olduğu şeklinde otuz bir rivayete yer vermiştir.¹⁷ Diğer taraftan Küleynî'nin eserin bu kısmında aktardığı rivayetlerin muhaliflerin iddialarına cevap sadedinde olduğu kadar kendi taraftarlarının şüphelerini ortadan kaldırmaya yönelik olduğu da söylenebilir. Zira o, ilgili bölümde "Bu Sâhibü'l-Emr'in gaybeti size ulaştığında onu inkâr etmeyiniz", "Kâim kıyâm etmeden önce gaybete girecektir" "Kâimin iki gaybeti vardır bunlardan biri kısa, diğeri uzundur. İlk gaybetinde onun yerini, ancak has taraftarları bilir; diğesinde ise onun hâlis dostları bilir"¹⁸ şeklindeki haberlere yer vererek dışarıdan muhalif olanlar kadar içeriden de şüpheleri olanlara cevap teşkil edecek haberleri ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte Küleynî'nin (ö. 329/941), İmâmîyye fırkasının gaybet anlayışını ana hatlarıyla izah etmekle birlikte gaybetle ilgili tartışmaların önünü almış olduğu pek söylenemez. Nitekim Küleynî'den sonra

16 Böyle bir ifade kullanmamıza sevk eden en önemli kanıt Hasan el-Askerî'nin muasırı ve on ikinci imamın gaybete gittiği dönemde yaşamış olan Saffar el-Kummî'nin (290/903) günümüze ulaşan *Besâirü'd-derecât* adlı eseridir. Söz konusu eserde, gaybet veya on iki imamlarla ilgili herhangi bir rivayete yer verilmemiş olmasıdır. Ayrıca bkz. Hakyemez, Şîa'da Gaybet İnancı, s. 147; Etan Kohlberg, "İmamiyye'den İsnâaşeriyye'ye", çev. Cemil Hakyemez, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 3, s. 289.

17 Küleynî ilgili bölümde otuz bir tane haber nakletmekte ve bunlardan dokuzunda gaybetin tek olduğuna yer verirken sadece üç tanesinde iki tür gaybetin olacağını söylemektedir. Bkz. Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî, *Usûlü'l-kâfi*, Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007, I, 206-211.

18 Küleynî, *Usûlü'l-kâfi*, I, 208-209.

yaşayan ve konuyla alakalı mevcut ilk müstakil eseri telif eden Nu'mânî (ö. 360/970), İmam Askerî'nin (ö. 260/873) taraftarlarının çoğunun "O nerede, ne zamana kadar gizli kalacak, Seksen küsûr yaşında olmalı"? şeklinde¹⁹ sorular sorduklarını söylemek suretiyle bir bakıma Şîa'nın Kâim'in varlığı konusundaki şüphelerinin kendi zamanında da devam ettiğini söylemiş olmaktadır.

Küleynî gibi ahbâr eksenli açıklamalara yer vermiş olan Nu'mânî'nin bu minvalde fonksiyonu gaybetin uzamasıyla taraftarlarda oluşan zihin bulanıklığı ve kuşkuları gidermek için Küleynî'de zikredilen ve belirsiz bir halde olan iki gaybetin neler olduğuna açıklık getirmiş olmasıdır. Biri uzun diğeri kısa olmak üzere Kâim'in iki gaybeti olduğunu söyleyen Nu'mânî, ilk gaybeti sefirlerin imamla halk arasında elçilik yaptığı gaybet olarak tanımlamaktadır.²⁰ Böylece o, iki türlü gaybetin varlığını açık bir şekilde ortaya koymuş ve eserinde hem bâb başlıkları hem de naklettiği hadislerle imâmet ve gaybet iddialarına cevap vermeye çalışmıştır.²¹ Ancak Küleynî'de olduğu gibi Nu'mânî'nin de Kâim'in imâmeti ve gaybeti konusundaki açıklamaları, şüphelerin ortadan kalkması ve gaybetin benimsenmesi için yeterli olmamıştır. Çünkü Şeyh Sadûk'un *Kemâlû'd-dîn ve temâmü'n-ni'me* adlı eserinin giriş kısmında eserin telif sebebi²² olarak anlattığı durumu göz önüne getirdiğimizde gaybet konusunun hala bir tartışma konusu olarak devam ettiği açıkça görülecektir.

Şeyh Sadûk gaybetin mâhiyetini izah sadedinde imamlardan gelen nakillere ve önceki müelliflere göre "muammerûn" ile alakalı bilgilere çok daha fazla yer vermekle beraber²³ Küleynî ve Nu'mânî'den farklı olarak Ebû Sehl İsmâil b. Ali en-Nevbahtî'nin (ö. 311/924) *Kitâbü't-tenbih* adlı eserindeki aklî izahları da nakletmiştir.²⁴ Ebû Sehl, muhaliflerin "Kâim'in gaybette olması ile dünyanın hüccetten yoksun kalacağı ve gâib olmasının şeriatın ve hüccetin ortadan kalkması anlamına geleceği" şeklindeki eleştirilerine Hz. Peygamber'in hayatını örnek göstererek aklî olarak cevap vermeye çalışmıştır. Nitekim ona göre bunun bir benzeri Şîbu Ebî Talib'te meydana gelmiştir. Yine Hz. Peygamber'in tebliğin ilk döneminde daveti gizlilikle yürütmesi ve bazı insanlardan gizlenmiş olması onun peygamber olmasını geçersiz kılmamıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in mağaraya girmesi ve yerinin kimse tarafından

19 Nu'mânî, *Kitâbü'l-gaybe*, s. 157.

20 Nu'mânî, *Kitâbü'l-gaybe*, s. 170, 173.

21 Halil İbrahim Bulut, "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt: VIII, sayı: 2, s. 63.

22 Şeyh Sadûk *Kemâlû'd-dîn ve temâmü'n-ni'me* adlı eserinin telif sebebi olarak 12. imamın gaybetinin uzamasıyla İmâmî taraftarların içerisine düştükleri söz konusu durumu göstermektedir. Bkz. Şeyh Sadûk, *Kemâlû'd-dîn*, I, 2.

23 Şeyh Sadûk, *Kemâlû'd-dîn*, II, 555-577.

24 Şeyh Sadûk, *Kemâlû'd-dîn*, I, 88-94.

bilinmemiş olması onun nübüvvetini iptal etmediği gibi her hangi bir imamın da sultan tarafından uzun bir süre hapiste tutulmuş olması onun hücciyetini geçersiz kılmaz.²⁵ Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) Ahbârî geleneğe mensup olmakla birlikte Ebû Sehl'in bu açıklamalarını aktarmış olması, gaybetin izahında artık sadece ahbârın yeterli olmadığı ve artık aklî delillere başvurmaya ihtiyaç duyulduğunun kanıtı olarak gösterilebilir. Öte yandan Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *el-Mesâilü'l-'aşere fi'l-gaybe*²⁶ ve benzeri eserlerinde Kâim'in varlığına ve gaybetine yönelik itirazlara aklî deliller çerçevesinde cevaplar vermesi, konunun izahında ahbârın yeterli olmadığı ve aklî delillere başvurmaya ihtiyaç duyulduğunun bir diğer göstergesidir. Çünkü gaybet nazariyesinin izahında süreç içerisinde rivayetler ortaya konulduğu halde mevcut ahbâr, gaybetin sebepleri, süresi ve tabiatı konularını izahta artık yetersiz kalmaya başlamıştır. Dolayısıyla Şîî âlimler on ikinci imamın gaybeti konusunda oluşan tereddütleri gidermek için ilk önce gaybetin sübûtunu ileri sürmüşler sonrasında buna uygun ahbâr oluşturmuşlardır. Ancak Şîî-İmâmî taraftarların dahi şüphelerinin devam etmiş olması, gaybetin izahında ahbârın yeterli olmadığı ve konunun ahbârın yanı sıra aklî gerekçelerle de açıklanması zaruretini doğurmuştur. Bu husus da İmâmî âlimlerin kelâm metoduna başvurmalarına, dolayısıyla da aklî istidlâli önceleyen Usûlî düşüncenin çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu itibarla Usûlî âlimler gaybetle ilgili birçok rivayeti kabul etmelerinin yanında gaybetin âdeten muhâl bir durum olmadığını ve bu durumun tarihte pek çok örneğinin bulunduğunu sosyal ve tarihi örneklerden hareketle ortaya koymaya çalışmışlardır.²⁷

1.2. Gaybet Döneminde İmama Ait Görevlerin Kimin Tarafından ve Nasıl Yerine Getirileceği Meselesi

Hasan el-Askerî'nin vefatı ardından başlayan süreçte Şîî-İmâmî ulemayı aklî istidlâle başvurmaya sevk eden önemli sebeplerden bir diğeri de İmam'ın yokluğunda ona ait görevlerin kimin tarafından ve nasıl yerine getirileceği hususunda mevcut ahbârın yetersiz kalmasıdır. Özellikle "gaybet-i kübra"

25 Şeyh Sadûk, *Kemâli'd-dîn*, I, 90.

26 Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'man el-Ukberî el-Bağdâdî, Şeyh Müfid, *el-Mesâilü'l-'aşere fi'l-gaybe*, nşr. Fâris el-Hasûn, (Silsiletü Müellefâtî'ş-Şeyh el-Müfid içinde), Beyrut: Dârü'l-Müfid, 1993/1414.

27 Usûlî âlimlerin gaybetin âdeten aykırı olmadığına dair başvurdukları temel deliller arasında uzun ömürlü oldukları rivayet edilen kişileri örnek göstermeleridir. Örneğin Şeyh Müfid, muammerûndan oldukları kabul edilen Lokmân b. Âd el-Kebîr, Rubey' b. Dubey', Eksem b. Sayfî el-Esedî, Dabîre b. Saîd, Düreyd b. es-Simme el-Cüşemî, el-Hars b. Midâd el-Cürhümî ve Selmân-ı Fârisî'yi örnek vererek gaybetin âdeten muhâl olmadığını açıklamaya çalışmıştır. Bkz. Şeyh Müfid, *el-Mesâilü'l-'aşere fi'l-gaybe*, nşr. Fâris el-Hasûn, (Silsiletü Müellefâtî'ş-Şeyh el-Müfid içinde), Beyrut: Dârü'l-Müfid, 1993/1414, s. 94-101.

döneminde İmâmî toplum, ortaya çıkan problemlerin çözümü ve şer'î bir meselelerin hükmünü belirlemede ihtilaf yaşamıştır. Şii-İmâmîyye taraftarlarının doktrinel ve pratik alanlarda birçok problemle karşı karşıya kalmalarının arka planında, benimsenen imâmet doktrini ve gaybet nazariyesi yatmaktadır. Bunun sebebi de gaybet nazariyesinin beşer üstü özelliklere sahip bir imâmet doktrini geliştirmesi²⁸ ve birtakım görevlerin bizzat imamın kendine izâfe edilmiş olmasıdır. Çünkü imama yüklenen sosyal, dinî ve politik mahiyetteki görevler arasında cihâd ilân etmek, ganimetleri taksim etmek, cuma namazını kaldırmak, had cezalarını uygulamak, zekât ve humus'u toplamak gibi vecibeler vardır.²⁹ Ancak imama ait görevlerin gaybet esnasında nasıl uygulanacağı, zekât, humus ve enfâl'in nasıl toplanacağı, bunların nereye ve ne şekilde dağıtılacağı konularında her hangi bir nass bulunmamaktadır.³⁰ Bu durum özellikle gaybet-i kübrâ döneminde İmâmî taraftarlarının, ortaya çıkan şer'î meselelerin hükmünü belirlemede çaresiz ve çözümsüz kalmalarına sebep olmuştur. Yine İmâmîyye'ye göre gaybet-i kübrâ döneminde gerçek yönetimin İmâm Mehdî'nin idaresi altında kurulacağı ve bu yüzden mevcut yönetimler câir/zorba idareler³¹ olarak kabul edildiğinden İmâmî taraftarların nasıl bir yol izleyeceği muamma haline dönüşmüştür. Bu iki temel faktör, masûm imâmın hatasız rehberliğinden mahrûm olan toplumun, dinî ahkâmın tatbiğinde bir belirsizlik yaşamalarına³² ve bizzat imamla ilişkili olan görevlerin kimler tarafından yerine getirileceği ve yerine getirenlerin meşrûluğu türünden problemleri doğurmuştur.³³

İmâmî toplumun meşrû otorite kaybıyla karşı karşıya kaldıkları ilk dönemlerde ahbârî ulemânın imâma ait görevlerin kimler tarafından yerine getirileceği meselesiyle ilgilendiklerini söylemek bir tarafa, bu düşünceye karşı olumsuz bir tavır geliştirecekleri son derece aşikârdır. Muhtemelen bunun iki temel sebebi bulunmaktadır. Birincisi, İmamın gaybetinin bir problem haline

28 el-Kâtib, *Şia'da Siyasal Düşünce*, s. 303.

29 Ali b. Hüseyin el-Musevî, Şerîf el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, nşr. Abdu'z-Zehra el-Hatîb, Müessesetü's-Sâdık, Tahran, 1424/2004, I, 204-205; Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, New Haven: Yale University, 1985, s. 189.

30 el-Kâtib, *Şia'da Siyasal Düşünce*, s. 340.

31 Şii siyaset düşüncesine göre zalim idareler olarak kabul edilen mevcut yönetimlerde, bir Şii'nin görev alıp alamayacağı, zalim sultanla nereye kadar iş birliği yapılabileceği gibi Şii siyasi fıkının sorduğu temel sorular hakkında detaylı bilgiye ulaşabileceğimiz temel risâlelerin başında Şerîf el-Murtazâ'nın *Mes'ele fi'l-'amel me'a's-sultan* adlı risale gelmektedir. Bkz. Şerîf el-Murtazâ, *Mes'ele fi'l-'amel me'a's-sultan*, (Resâilü'l-Murtazâ II içinde), Kum: Dârü'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1405, ss. 87-97.

32 Wilferd Madelung, "On İkinci İmâm Şiası'nda İmâmın Gaybet Zamanında Otorite", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, der., çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul: İnsan Yay., 1995, s. 145.

33 İsmail Safa Üstün, "İmamîyye Şiasında Otorite Problemi Âyetullah Humeynî'nin Velâyet-i Fakîh Kavramı", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu (13-15 Şubat 1993)*, İstanbul, 1993, s. 376.

gelip Kâim'in varlığı ve gaybeti ile ilgili belirsizliğin devam etmiş olması; diğeri de Şiî âlimlerin bütün gayretlerini on iki imamdan gelen haberleri toplama, kaydetme ve muhafaza etmeye harcamış olmaları ve ulemânın içtihat fikrine karşı menfi tutumlarıdır. Zira Ahbârî düşünceye göre yasama işlemleri, masûm imâmlara ait bir özellik olup içtihat da masûm ve ilâhî bilgiye sahip olanın icra edebileceği bir iştir. Fakihler ise içtihat için şart koşulan ilâhî bilgi ve masûmluk vasıflarına sahip değildirler.³⁴ Ancak imama ait fonksiyonların onun gaybeti esnasında kimler tarafından ve nasıl düzenleneceği hususunda imamlardan herhangi bir açıklama gelmemiş olması³⁵ ve toplumda çözülmesi gereken yeni meselelerin ortaya çıkması, Ahbârî zihniyetin değişmesi ve akli metotlardan istifade edilmesinin artık bir zorunluluk halini almasına neden olmuştur.³⁶ Bu süre zarfında imamla irtibatın kesilmiş olması, pratik ihtiyaçlar ve toplumun yeni gelişmelerle yüzleşmeleri neticesinde oluşan ciddi boşluk ortamında kendi etki alanlarını genişleten ulemâ,³⁷-etki alanlarına girmemiş olmasına rağmen- imamın yetkisi dâhilindeki konuları³⁸ tedrici olarak üstlenmeye başlamışlardır. İmâmî ulemânın sorunların çözümünde kendilerini adres göstermelerinin³⁹ temel dayanağı Kâim'in taraftarlarına yönelik bir tevki'dir.⁴⁰ Ancak söz konusu tevki'de "hadislerimi rivayet edenlere müracaat edin" şeklinde dikkat edilmesi gereken bir kayıt bulunmaktadır. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere sadece imamların rivayetleri çerçevesinde kısıtlı bir yetki söz konusudur. Bu yüzden tevki', ahbârın zahirine bağlı kalmayı gerekli gördüğünden yeni ihtiyaçların karşılanması ve fikhî problemlerin çözümünde yeterli açılımı sağlayamamıştır. Bu mahzuruyla birlikte problemlerin çözümünde ulemâyı adres göstermesi ve onlara bir yetki alanı açması açısından söz konusu tevki' oldukça önemlidir. Esasen gaybet sürecinde imamın fonksiyonlarının yerine getirilmesi ve ortaya çıkan problemlerin çözümünde fakihlerin adres gösterilmesi, hicri dördüncü asrın son çeyreği ile başlamıştır.⁴¹ Bir diğer ifade ile toplum tarafından fakihlerin otoritesi İmam'ın otoritesi

34 el-Kâtib, *Şia'da Siyasal Düşünce*, s. 315, 364.

35 Mazlum Uyar, "Şiî Siyasî Düşüncesinin Şekillenmesi", *Dinî Araştırmalar*, 1999, cilt: II, sayı: 5, s. 301.

36 Uyar, *Ahbârîlik*, s. 86.

37 Jassim, *The Occultation*, s. 148.

38 İrfan Abdülhamîd Fettâh, *İmâmîyye Şia'sında Velâyet-i Fakih Teorisi*, çev. Seyit Bahçıvan, Konya: Kitap Dünyası Yay., 2012, ss. 34-35.

39 Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanç*, ss. 210-211.

40 Ulemânın kendilerine pay çıkardıkları söz konusu tevki' şöyledir: "Meydana gelecek yeni durumlar için hadislerimiz rivayet edenlere müracaat edin. Çünkü onlar sizin üzerindeki hüccetlerimdir ve ben de onlar üzerinde Allah'ın hüccetiyim." Bkz. Şeyh Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, II, 484.

41 Jassim, *The Occultation*, s. 148.

ile aynı seviyede görülmesi de fakihlerin açıklamalarının imamın açıklamaları gibi kabul edilmesi, Usûlî düşüncenin teşekkülü ile başlamıştır. Ancak İmâmî ulemâ her ne kadar adeta durumdan vazife çıkartarak kendilerini çözümler için adres göstermişlerse de imamın yetki alanındaki görevlerin kimler tarafından ve nasıl yerine getirileceği/getirilemeyeceği konusu âlimler arasında ciddî tartışmalara neden olmuştur. Bununla birlikte problemin çözümüne yönelik ilk olumlu adımlar Şeyh Müfid ile birlikte başlamıştır. Nitekim o, gaybetteki imamın pratik hayatta bir faydasının olmadığı şeklindeki muhaliflerin itirazlarına verdiği cevapta, durumun böyle olmadığını, bizzat imam işin başında olmasa da bu vazifelerin imamın vekilleri tarafından yerine getirilebileceğini söylemektedir. Şeyh Müfid bu açıklamasına delil olarak peygamberlerin tebliğ görevlerini yerine getirirken elçiler kullanmalarını ve elçilerin peygamberlerin ulaşamadıkları yerlerde onun adına bu vazifeyi yerine getirdiklerini zikretmektedir.⁴² Dolayısıyla o, imamın yetkilerinin temsilcileri tarafından yerine getirilebileceğini söyleyerek problemin çözüme kavuşturulmasında önemli bir adım atmıştır. Bununla birlikte imamın yetkilerinin ulema tarafından devralınma sürecinin parça parça ve tedricî olarak gelişen çabalar olduğunu söylemek gerekir.⁴³ Zira başlangıç itibarıyla dinî alanda başlayan bu yetki devri, fakihlerin bilfiil devlet başkanı olması gerektiğini savunan Âyetullah Humeynî'nin "velâyet-i fakîh" teorisiyle birlikte siyasî alanı da kapsayan siyasal bir teoriye dönüştüğü⁴⁴ günümüze kadar süren bir süreci kapsamaktadır. Netice itibarıyla dinî ve dünyevî alanda mutlak otorite olarak kabul edilen imamlara ait görevlerin gaybet döneminde kimler tarafından yerine getirileceği meseleleri aklî istidlale başvurmayı gerekli kıldığından bu durumun ilk dönem Ahbârî düşüncenin zayıflamasına ve Usûlî düşüncenin teşekkülüne neden olduğu söylenebilir. Çünkü mevcut ahbârda bizzat imamın iş başında olması gereken görevlerin imamın yokluğunda nasıl ve kimler tarafından yerine getirileceğine dair bir nass bulunmamaktadır. Bu da doğal olarak insanların karşılaştıkları bu büyük problemin çözümünde aklî istidlâl başvurmayı gerekli kılmaktadır.

1.3. Dönemin Siyasî Şartları

Dönemin sağladığı siyasî şartlar da Usûlî düşüncenin ana hatlarıyla ortaya çıkmasının temel sebepleri arasında sayılabilir. Nitekim Abbasî devletinin zayıflamaya başlaması ile birlikte ortaya çıkmış olan bölgesel yönetimler, hâkim oldukları topraklarda hicri dördüncü yüzyılda siyasî, kültürel ve toplumsal

42 Şeyh Müfid, *el-Mesâilü'l-'aşere fi'l-gaybe*, nşr. Fâris el-Hasûn, (Silsiletü Müellefâtî's-Şeyh el-Müfid içinde), Beyrut: Dârü'l-Müfid, 1993/1414, s. 105-107; Ayrıca bkz. Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanç*, s. 212.

43 el-Kâtib, *Şia'da Siyasal Düşünce*, s. 414.

44 Üstün, "İmamîye Şiası'nda Otorite", s. 376.

hayatta belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Bu dönem içerisinde Büveyhîler ile Fâtûmîler'in yanı sıra birçok bölgede Şîi emirlikler söz sahibi olmuştur. Hatta bu gerçeklikten hareketle bazı araştırmacılar söz konusu dönemi “Şîi yüzyıl” olarak adlandırmaktadırlar.⁴⁵ Ancak konumuz açısından Şîi emirliklerden en önemlisi Büveyhîler'dir. Çünkü Büveyhîler döneminde kendilerini ifade etme imkânına kavuşan Şîi-İmâmîler, dinî düşünce ve davranışlarını toplumsal hayatta etkin bir biçimde ortaya koyabilmişlerdir.⁴⁶ Ayrıca aynı dönemde İmâmî düşünce entelektüel bir değişim ve dönüşüm sağlamıştır.⁴⁷ Büveyhî emirlerinin açıktan desteğini kazanan ve düşüncelerini rahat bir şekilde ifade etme imkânına kavuşan İmâmî ulemâ, fıkıh, kelâm, hadis ve fıkıh usûlü gibi alanlarda mezhebin temel kaynakları olarak kabul edilen eserleri telif etmişlerdir. Nitekim İmâmîyye Şia'sının yaklaşık olarak tüm ana kaynaklarının yazımının Büveyhîler döneminde olması bunun en önemli delilidir. Dolayısıyla siyasî iktidarın sağladığı rahatlıkla Bağdat'taki Şîi-İmâmî ulemâ, özellikle doktrinel meselelerin izah edilmesi noktasında adalet, lütûf ve aslah gibi Mu'tezilî düşünceye ait prensiplerden de yararlanarak doktrinel esasların mantikî geçerliliklerini ortaya koymaya veya makul ve mutedil bir bağlam oluşturmaya çalışmışlardır.

Öte yandan Ahbârî düşüncenin zayıflaması ve yerine akla dayalı kelâm metodunun tesis edilmesinde büyük payı olan Şeyh Müfid'in başarısının da bir anlamda Büveyhîlerin sağladığı imkân ve ortama bağlı olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁸ Çünkü Şeyh Müfid hakkında bilgi veren birçok kaynak, onun özellikle Büveyhî emîri Adudüdevle (ö. 372/982) ile olan yakın ilişkilerine yer vermiştir.⁴⁹ Ayrıca onun takiyye konusundaki açıklamaları da siyasî şartların sağladığı imkânlarla ilişkilendirebileceğimiz bir diğer örnektir. Çünkü Şeyh Müfid, takiyye'yi “dinî ve dünyevî konularda bir zarara neden olacağından

45 Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, II, 38; Momen, *Shi'i Islam*, s. 82.

46 Bu dönem itibariyle Şiiilerin toplumsal hayatta görünür hale getirdikleri mezhebi tezahürler arasında Sebbü's-sahâbe, Aşûre merâsimi ve Gadîr-i Hum Bayramı uygulamaları vardır.

47 Mazlum Uyar, “Gaybet Sonrası Şii Kelamının Teşekkülü ve Mutezile”, *İslâmiyât*, 1999, cilt: II, sayı: 3, s. 156.

48 Abdulaziz Abdulsusseïn Sachedina, *The Just Ruler In Shi'ite Islam*, New York: Oxford University Press, 1988, s. 10.

49 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403, XVII, s. 344; Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî el-Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997, III, 22.

dolayı hakikatin örtülmesi ve konuyla ilgili inancın gizlenmesi"⁵⁰ şeklinde tanımlamakta ve geleneksel Şîî düşüncesinin aksine⁵¹ daha esnek bir tutum sergilemektedir. O, tahiyye'nin şartlara bağlı olarak hükmünün ne olduğunu şu şekilde açıklamıştır: "Can korkusu olduğunda dinî konularda tahiyye yapmak câizdir. Bazı durumlarda da mal korkusu sebebiyle câiz olur. Tahiyye, bazen vâcip, bazen farz, bazı hallerde ise gerekli değildir. Bazı durumlarda onu terk etmek daha iyidir, bazen de terk etmemek evlâdır. Zarûret hallerinde her sözde tahiyye caizdir. Bazen bir nevi lütûf ve aslah olması bakımından vâcip olur. Ancak müminlerin öldürülmesine ve dinin ifsat edilmesine vesile olacağı bilinen işlerde tahiyye asla câiz değildir."⁵² Dolayısıyla İmâmî kaynaklarda "dinin onda dokuzu tahiyyedir,"⁵³ "Dininize sahip çıkın ve onu tahiyye ile koruyun"⁵⁴ şeklinde imamlardan birçok nass aktarılmış olmasına rağmen Şeyh Müfîd'in tahiyye'yi, bütün zamanlar için gerekli olan bir zorunluluk olmayıp sadece tehlikeli durumlarda başvurulabilecek bir uygulama şeklinde açıklamış olması oldukça önemlidir. Netice itibariyle İmâmî temel kaynak eserlerin önemli bir kısmının telif edilmesi, toplumsal hayatta Şîîlerin varlıklarını ortaya koymaları ve başarısını Büveyhîlerin sağladığı imkânlarla borçlu olan Şeyh Müfîd'in açıklamaları ve bunların neticesi olarak İmâmî düşüncede yaşanan dönüşüm ve Usûlî düşüncenin teşekkülü, dönemin siyasî şartlarının vermiş olduğu imkânlarla yakından ilişkili olmalıdır.

Sonuç

Gaybet-i kübrâ'nın başlamasıyla birlikte mutlak otorite sahibi imamla irtibatın kesilmiş olması, mezhep içerisinde farklı bakış açılarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Gaybetin başladığı dönemde ilk önce ahhâr merkezli bir anlayış İmâmî düşünceye hâkim olmuştur. Ancak beklenenin aksine gaybetin

50 Şeyh Müfîd, *Tashîhu i'tikadâtî'l-İmâmiyye*, (Silsiletü Müellifâtî'ş-Şeyh el-Şeyh Müfîd içinde), nşr. Hüseyin Dergâhi, Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414, s. 137.

51 Şeyh Sadûk'un şu açıklamaları ilk dönem Şîî düşüncesinin tahiyye meselesindeki anlayışları hakkında yeterli malumat vermektedir: "Bizim tahiyye hakkındaki inancımız tahiyyenin vacip olduğudur. Onu terk eden namazı terk edenle aynı durumdadır... Kâim ortaya çıkıncaya kadar tahiyye vacibedir ve vazgeçmek câiz değildir. Kâim'in ortaya çıkışından önce tahiyyeyi terk eden kimse, Allah'ın dininden ve İmâmiyye mezhebinden çıkmış ve Allah'a, Resûlü'ne ve İmamlar'a muhalefet etmiş olur." Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbaveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, *el-İ'tikadât*, nşr. İsmâ Abdusseyyid, (Silsiletü Müellifâtî'ş-Şeyh el-Müfîd içinde) Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414, s. 107-108; krş., Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbaveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, *Risâletü'l-i'tikadâtî'l-İmâmiyye (Şîî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhî Fığlalı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978, ss. 127-128.

52 Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed b. Nu'man, İbnü'l-Muallim, Ebû Abdillâh el-Ukberî el-Bağdâdî, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*, (Silsiletü Müellifâtî'ş-Şeyh el-Şeyh Müfîd içinde), nşr. İbrahim el-Ensârî, Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414, s. 118.

53 Küleynî, *Usûlü'l-kâfi*, II, 133.

54 Küleynî, *Usûlü'l-kâfi*, II, 133.

uzaması ve insanların karşılaştığı fikhî ve itikadî problemlere çözüm üretilememesi, sadece imamlardan gelen rivayetlerle iktifa etmenin yetersiz olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu da İmâmî düşüncede imamlardan gelen haberlerle yetinen Ahbârî düşünceden yeni ortaya çıkan problemlere cevap verebilmek için akli çözüm yolları arayan Usûlî anlayışa geçişi hazırlamıştır.

İmâmîyye düşüncesinde Usûlî düşünceye geçişe sevk eden sebeplerden birincisi on ikinci imamın uzayan gaybeti ve imâmet fikri etrafındaki tartışmalardır. Küleynî, Nu'mânî ve Şeyh Sadûk gibi İmâmî âlimler, gaybetin sübûtu ve imkânına yönelik rivayet eksenli cevaplar vermişler ve bu doğrultuda eserler telif etmişlerdir. Ancak onların bu çabaları muhalifler bir tarafa kendi taraftarlarının dahi zihin bulanıklarını giderememişlerdir.

Usûlî düşünceye geçiş sağlayan ikinci önemli sebep, imama ait görevlerin kimin tarafından ve nasıl yerine getirileceği meselesidir. Benimsenen gaybet nazariyesi ve bu doğrultuda geliştirilen imâmet doktrinine göre toplumu ilgilendiren birtakım görevlerin yerine getirilmesi bizzat imamın varlığına bağlıdır. İmama ait görevlerin gaybet döneminde kimler tarafından yerine getirileceği ve nasıl uygulanacağına dair bir nass bulunmadığından dinî ahkâmın tatbikinde bir belirsizlik yaşanmasına sebep olmuştur.

Usûlî düşüncenin ortaya çıkışına zemin hazırlayan bir diğer sebep de hicri dördün asrın sağladığı siyasî şartlardır. Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olması ile birlikte İmâmîyye, toplumsal ve entelektüel açıdan hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Siyasî iktidarın sağladığı rahatlıkla Bağdat'taki Şîî-İmâmî ulema, özellikle doktrinel esasların mantikî geçerliliklerini ortaya koymaya veya makul ve mutedil bir bağlam oluşturmaya çalışmışlardır.

Netice itibarıyla ortaya çıkışında mezhep içi dinamikler kadar sosyal, siyasî ve kültürel faktörlerin de etkili olduğu Usûlî düşüncenin çıkış sebepleri temelde üç başlık halinde tasnif edilebilir. Bunlar on ikinci imamın uzayan gaybeti ve imâmet fikri etrafındaki tartışmalar, gaybet döneminde imama ait görevlerin kimin tarafından ve nasıl yerine getirileceği meselesi ve dönemin siyasî şartlarıdır. İlk iki başlık altındaki etkenler daha çok mezhep içi sâiklere matuf iken üçüncü başlık ise konjonktürün sağladığı imkânlarla bağlantılıdır.

Kaynakça

- Bozan, Metin, İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci, İstanbul: İsam Yay., 2009.
- Bulut, Halil İbrahim, "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, VIII, sayı: 2, s. 49-68.
- _____, "Şeyh Müfid ve İmâmîyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: IX, sayı: 1, s. 175-202.

- Emin, Hasan, *Dâiretü'l-me'ârifî'l-İslâmiyyeti's-Şî'iyye*, Beyrut: Dârü't-Teârufî'l-Matbuât, 2001/1422.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd, *İmâmiyye Şîa'sında Velâyet-i Fakih Teorisi*, çev. Seyit Bahçıvan, Konya: Kitap Dünyası Yay., 2012.
- Gleave, Robert, *Scripturalist Islam, The History and Doctrines of the Akhbari Shi'i School*, ed. H. Daiber, (Islamic Philosophy, Theology and Science), Leiden: E. J. Brill, 2007.
- Hakyemez, Cemil, *Şîa'da Gaybet İnanıcı ve Gâib On İkinci İmam*, İstanbul: İsam Yay., 2009.
- el-Hıfzî, Abdüllatîf b. Abdülkâdir, *Te'sirü'l-Mu'tezile fi'l-Havâricve's-Şî'a: Esbâbuhu ve Mezâhiruhu*, Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadra, 2000/1421.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, I-III, çev. Alp Eker v.dğr., İstanbul: İz Yay., 1993.
- Hossein Modaresi Tabâtabâ'i, *An Introduction Shî'i Law: A Bibliographical Study*, London: Ithaca Press, 1984.
- Jassim, M. Hussain, *The Occultation of the Twelfth Imam*, Cambridge: The Muhammedi Trust, 1982.
- Kâtib, Ahmed, *Şîa'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Kohlberg, Etan, "İmamiyye'den İsnâaşeriyye'ye", çev. Cemil Hakyemez, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 3, s. 288-301.
- _____, "Ahbârîya", *EP*, London, I, 716-718.
- el-Kummî, Ali b. el-Hüseyn b. Babeveyh, *el-İmâme ve't-tebsıra mine'l-hayre*, thk. Medresetü el-İmâm el-Mehdî, Kum, 1404/1363.
- Kummî-Nevbahî, *Şîi Fırkalar*, çev. Hasan Onat v.dğr., Ankara: Ankara Yay., 2004.
- el-Küleynî, Sîkatü'l-İslâm Muhammed b. Ya'kûb, *Usûlü'l-Kâfi*, Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007.
- Madelung, Wilferd "On İkinci İmâm Şîasi'nda İmâmın Gaybet Zamanında Otorite", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, der. ve çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul: İnsan Yay., 1995, s. 141-153.
- Malekmekân, Hamid, Emircevân Âreste, Mustafa Sultânî, *Teşeyyu' der Irak*, Kum: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Edyân ve Mezâhib, 1389.
- Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, New Haven: Yale University, 1985.
- Moussavi, Ahmad Kazemi, "Usûliyya" *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, ed. Richard C. Martin, II, 717-18.
- Newman, Andrew Joseph, "Usûliyya", *EP*, X, 936-937.
- Sachedina, Abdulaziz Abdulhussein, *The Just Ruler In Shi'ite Islam*, New York: Oxford University Press, 1988.
- el-Saffâr, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ferrûh, *Besâirü'l-derecât*, Beyrut: Şeriketü'l-a'lemî li'l-matbûât, 1431/2010.
- Şerîf el-Murtazâ, Ali b. Hüseyin el-Musevî, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, nşr. Abdu'z-Zehra el-Hatîb, Tahran: Müessesetü's-Sâdık, 1424/2004.
- _____, *Mes'ele fi'l-amel me'a's-sultan*, (Resâilü'l-Murtazâ II içinde), Kum: Dârü'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1405, s. 87-97.

- Şeyh Müfîd, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'man el-Ukberî el-Bağdâdî, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*, (Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Müfîd içinde), nşr. İbrahim el-Ensârî, Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414.
- _____, *Tashîhu i'tikadâti'l-İmâmiyye*, (Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Şeyh Müfîd içinde), nşr. Hüseyin Dergâhi, Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414.
- _____, *el-Mesâilü'l-aşere fi'l-gaybe*, nşr. Fâris el-Hasûn, (Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Müfîd içinde), Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414.
- _____, *el-Fusûlü'l-muhtâr mine'l-uyûn ve'l-mehâsin*, (Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Şeyh Müfîd içinde), nşr. el-Mu'temiru'l-âlemî lielfiyeti's-Şeyh el-Müfîd, Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414.
- _____, *el-Mesâilü's-sereviyye*, thk. Sâib Abdulhamid, (Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Müfîd içinde), Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbaveyh el-Kummî, *el-İ'tikadât*, (Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Müfîd içinde), nşr. İsam Abdusseyyid, Beyrut: Dârü'l-Müfîd, 1993/1414.
- _____, *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1359.
- _____, *Risâletü'l-i'tikadâti'l-İmâmiyye*, (Şii-İmâmiyye'nin İnanç Esasları), çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Uyar, Mazlum, *İmâmiyye Şiâsi'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârilik*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- _____, "Gaybet Sonrası Şii Kelamının Teşekkülü ve Mutezile", *İslâmiyât*, 1999, cilt: II, sayı: 3, s. 153-170.
- _____, "Şii Siyasî Düşüncesinin Şekillenmesi", *Dinî Araştırmalar*, 1999, cilt: II, sayı: 5, s. 299-316.
- Üstün, İsmail Safa, "İmamîye Şiâsi'nda Otorite Problemi Âyetullah Humeynî'nin Velâyet-i Fakîh Kavramı", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şii Sempozyumu (13-15 Şubat 1993)*, 1993, İstanbul, s. 375-400.
- Üzüm, İlyas, "İbn Bâbeveyh, Ebü'l-Hasan", *DİA*, XIX, s. 344-345.
- el-Yâfiî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, 1. baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Yurdagür, Metin, "Ahbâriyye", *DİA*, I, s. 490-91.
- ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403.